

تحلیل شیوع بیماری کووید-۱۹ از منظر حقوق محیط زیست^۱

(مقاله علمی-پژوهشی)

علی مشهدی*

چکیده

شیوع بیماری کووید-۱۹ در ارتباط با حقوق محیط زیست، از ابعاد مختلف قابل بررسی است. از لحاظ نظری نشان‌دهنده ریشه‌های عمیق بحران فلسفی، اخلاقی و حقوقی انسان در مواجهه با طبیعت است. از لحاظ عملی نقش حقوق محیط زیست در پیشگیری از شیوع بیماری‌های مشترک «انسان- حیوان» را یادآور می‌شود. از لحاظ آثار زیست محیطی، دو چهره متفاوت مثبت و منفی در محیط زیست طبیعی و انسانی از خود نشان داده است. در سویه مثبت، شیوع این بیماری به صورت موقت، باعث ارتقای کیفیت محیط زیست شهری (آلودگی هوا، صوت، مصرف سوخت) شده و نسبت به حیوانات، باعث منع تجارت و فروش و مصرف گوشت حیوانات وحشی گردیده است. در سویه دوم، آثار منفی این بیماری بر موضوعاتی چون انباشت پسماندهای پزشکی، مصرف بی‌رویه آب و تعلیق مقررات زیست محیطی نسبت به شرکت‌ها اثر گذاشته است. در این نوشتار سعی شده است برخی ابعاد زیست محیطی فوق، از منظر دانش حقوق محیط زیست تحلیل و ارزیابی شود. سؤال اساسی این است که با توجه به آثار و زمینه‌های زیست محیطی شیوع این بیماری، نظام حقوق محیط زیست نیازمند چه تحولی می‌باشد و چه واکنش حقوقی پیشگیرانه‌ای لازم و ضروری است. فرض اساسی این مقاله بر این مبنا استوار است که ضرورت دارد انسان‌ها در لایه فلسفی- حقوقی به بازبینی مناسبات خود با طبیعت و حیوانات بپردازند و در سطح عملی با شیوع این بیماری اتخاذ برخی تدابیر حقوقی لازم می‌نماید.

کلیدواژگان:

کووید-۱۹، حقوق محیط زیست، پسماندهای پزشکی، حقوق حیوانات، تعلیق حقوق محیط زیست، ویروس کرونا.

۱. این مقاله به سفارش «مرکز ملی تحقیقات حقوق سلامت» نگارش یافته است.
* دانشیار، دانشکده حقوق، دانشگاه قم.

مقدمه

با شیوع بیماری کووید-۱۹، جهان مواجه با بحرانی شد که اثرات و عواقب اجتماعی، اقتصادی، انسانی، بهداشتی و زیست محیطی، متعددی بر جوامع نهاد. از همان روزهای نخست شیوع این بیماری توجه به مدیریت بین‌المللی و داخلی مصائب و مسائل آن مورد توجه دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی قرار گرفت.^۱ یکی از بحث‌های قابل تأمل، ابعاد زیست محیطی این بیماری و تحلیل آن از منظر حقوق محیط زیست بود. حقوق محیط زیست به عنوان دانشی مطرح است که به دنبال تنظیم قواعد و مقرراتی برای حفاظت، بهبود و بهسازی محیط زیست انسانی و طبیعی و پیشگیری از تخریب آن است.^۲ براین اساس، هر عاملی که بر این محیط اثر بگذارد، مورد توجه قواعد این دانش است. لذا می‌توان گفت، شیوع بیماری کرونا که دارای ابعاد زیست محیطی متعددی به لحاظ فنی است، از منظر دانش حقوق محیط زیست نیز قابل توجه می‌باشد. به این موضوع می‌توان از دو منظر کلی نظری و عملی نگریست.

از لحاظ نظری، این بحران نشان داد که تا چه اندازه دخالت بی‌رویه انسان در طبیعت، مانند خوردن گوشت حیواناتی نظیر خفاش و مورچه‌خوار که با طبیعت انسان سازگار نیست، می‌تواند عواقب سهمگینی را برای جوامع انسانی داشته باشد. همچنین این بیماری اهمیت نظریه «اثر پروانه‌ای»^۳ و^۴ را در جهان کنونی بیشتر آشکار ساخت. چه اینکه یک اقدام (عامدانه^۵ یا غیر

1. Kabaka, P. I. *La gestion internationale de l'épidémie du coronavirus COVID 19 en 2020. Analyse des conséquences socio-économiques et juridiques d'une atteinte à la santé publique mondiale*, 2020. fhal-02502421. <<https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02502421/document>>

۲. مشهدی، علی، *ترمینولوژی حقوق محیط زیست*، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۸۹، ص ۱۰۱.

3. Butterfly effect.

۴. دیدگاهی که بر مبنای آن کارهای کوچک می‌تواند آثار بزرگی به دنبال داشته باشد. نک: کشاورزی، علی و علی باقرزاده، *اثر پروانه‌ای و نظریه آشوب: رهیافت‌های نوین در مطالعات خاک و ژئومورفولوژی*،

چهارمین همایش سراسری کشاورزی و منابع طبیعی پایدار، تهران: موسسه آموزش عالی مهر اروند ۱۳۹۴.

۵. منظور از عنصر عمد این است که برخی شیوع این بیماری را به عوامل بیوتروریستی و جنگ بیولوژیک نسبت داده‌اند. ولی در حالت غیرعمد، شیوع آن ناشی از مصرف گوشت حیوانات وحشی بوده است. در این خصوص رک:

Shurtleff, A. C. *Bioterrorism and emerging infectious disease-antimicrobials, therapeutics and immune-modulators. SARS coronavirus. IDrugs: the investigational drugs journal* 7.2. 2004: 91-95. Mejova, Yelena, and Kyriaki Kalimeri. Advertisers jump on coronavirus bandwagon: Politics, news, and business. *arXiv preprint arXiv:2003.00923*. 2020. pp1-7. Bostock, Bill, A GOP senator keeps pushing a thoroughly debunked theory that the Wuhan coronavirus is a leaked Chinese biological weapon gone wrong, *Business Insider*, 17 Feb, 2020. <<https://www.businessinsider.com/coronavirus-bioweapon-tom-cotton-conspiracy-theory-china-warfare-leak-2020-2->>

عامدانه) در گوشه‌ای از جهان علیه روند طبیعی محیط زیست، تمام سیستم‌های اقتصادی و اجتماعی در جهان را متأثر ساخت و باعث گردید، مقابله با این بیماری تبدیل به اولویت اصلی جهانیان در اوان سال ۲۰۲۰ گردد. لذا به نظر می‌رسد، شیوع ویروس کرونا دارای ریشه‌های عمیق فلسفی، اخلاقی در مواجهه انسان با طبیعت است. ویروس کرونا نه تنها به طور مستقیم سلامتی و حیات انسان را تهدید نموده است، بلکه این بیماری در بلند می‌تواند بر کل اکوسیستم طبیعی جهان آثار مخرب داشته باشد.

از لحاظ عملی، شیوع این بحران نشان‌دهنده اهمیت و نقش دانش حقوق محیط زیست در پیشگیری از بحران‌هایی نظیر همه‌گیری بیماری‌های مشترک «انسان - حیوان - طبیعت» دارد. بسیاری معتقدند اگر دولت چین و سایر دولت‌هایی که مقررات مربوط به ممنوعیت تجارت و مصرف گوشت حیوانات وحشی را که در اوان هزاره سوم وضع نموده بودند، به حالت تعلیق در نمی‌آوردند، یا در وضع استانداردهای زیست محیطی و بهداشتی نسبت به حیات‌وحش نظارت جدی و دقیق‌تری داشتند، امروزه شاهد بروز بیماری‌هایی چون سارس، مرس، ایدز، ابولا و کووید-۱۹ در جهان نبودیم.

با این مقدمه، در این مقاله سعی شده است با روش تحلیلی - توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و تحلیل‌های در دسترس، این آثار را از منظر آموزه‌های حقوق محیط زیست تحلیل و ارزیابی نماییم. بر این اساس، ابتدا به برخی از ابعاد مثبت و منفی اثرات زیست محیطی شیوع بیماری کرونا خواهیم پرداخت (۱). سپس ابعادی نظری بحران را از منظر مبانی فلسفی حقوق محیط زیست بررسی خواهیم کرد (۲). در نهایت برخی مسائل و آثار زیست محیطی را در رویه‌های حقوقی تحلیل خواهیم نمود (۳).

۱. ابعاد زیست محیطی شیوع بیماری کووید-۱۹

پس از شیوع بیماری کووید-۱۹، این واقعه از دو منظر آثار مثبت و منفی، مورد توجه پژوهشگران حوزه محیط زیست و در نهایت حقوق محیط زیست قرار گرفت. از منظر نخست، این بیماری باعث کاهش فعالیت‌های انسانی و در نتیجه کاهش ردپای اکولوژیکی^۱ انسان در طبیعت شد. ممنوعیت خرید و فروش و تجارت گوشت حیوانات وحشی، کاهش آلودگی هوای

1. Ecological footprint.

شهرها،^۱ کاهش سطح آلودگی صوتی، آلودگی نوری و کاهش مصرف سوخت‌های فسیلی نظیر زغال سنگ و نفت و در نهایت بهبود وضعیت تغییرات اقلیم و کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای از مهمترین آثار مثبت شیوع این بیماری بر محیط زیست بود.

توجه به اهمیت محیط زیست و تنظیم مناسبات میان انسان و طبیعت و پرهیز از رفتارهای غیرطبیعی با حیوانات و محیط زیست از آثار مثبت این بیماری شمرده شده است.^۲ در همین راستا برخی هشدار دادند: «در صورتی که بشر به اقدامات خود در راستای تخریب طبیعت و منابع طبیعی، جنگل‌زدایی و شکار حیوانات ادامه دهد، در آینده شاهد شیوع بیماری‌هایی همچون کووید-۱۹ خواهیم بود».^۳

آزادی تردد حیوانات و آسایش آنها از مداخلات انسانی در قلمرو زیستی گیاهان و جانوران و حتی حضور آزادانه برخی حیوانات در خیابان‌ها، از دیگر آثار مثبت این بیماری بیان شده است. در زمینه تغییرات اقلیم و انتشار گازهای گلخانه‌ای نیز رسانه‌ها صحبت از آثار مثبت آن نمودند. از جمله از نظر برخی کارشناسان، شاهد کاهش حدود ۲۵ درصد تولید گازهای گلخانه‌ای نسبت به سال قبل هستیم.^۴ در مورد کاهش آلودگی هوا «بررسی‌هایی که در پنج کشور آمریکا، انگلیس، سوئد، سوئیس و ژاپن در این باره انجام شده است، نشان می‌دهد: کاهش فعالیت‌های صنعتی و همچنین رفت‌وآمدهای درون‌شهری ناشی از قرنطینه خانگی تحت تأثیر کرونا باعث شده غلظت ذرات آلاینده در هوای شهرهای دارای سابقه آلودگی به شکل محسوس کاهش پیدا کند».^۵

1. Isaifan, R. J. "The dramatic impact of Coronavirus outbreak on air quality: Has it saved as much as it has killed so far?". *Global Journal of Environmental Science and Management* 6.3 (2020): 275-288.

۲. یزدی، محمد، تأثیر منفی کرونا بر محیط زیست طبیعی و انسانی، بولتن نیوز، ۱۲ فروردین ۹۹.

۳. بی‌نا، هشدار کارشناسان محیط زیست: کرونا ویروس آخرین همه‌گیری در جهان نیست، سایت خبری عصر ایران، ۲ فروردین ۹۹. قابل دسترس در:

Available at <<https://www.asriran.com/fa/news/719775>>

۴. قریشی، محمد، شیوع ویروس کرونا در محیط زیست تأثیر بلند مدت خواهد داشت، دیجیاتو، ۷ فروردین ۱۳۹۹.

۵. می‌متالز، کره زمین پس از کرونا، روی خوش محیط زیست به عصر کرونا در دوره پساکرونا ادامه خواهد یافت؟، پایگاه خبری معادن و فلزات خاورمیانه، ۹۹/۱/۱۸ قابل دسترس در:

Available at <<https://www.me-metals.ir/News/NewsDetails.aspx?NID=95441>>

از منظر دوم، افزایش تولید پسماندهای پزشکی، افزایش مصرف آب، تعلیق اجرای برخی مقررات زیست محیطی نسبت شرکت‌ها، خطرات زیست محیطی ناشی از ضدعفونی کردن خیابان‌ها، خطرات ناشی از ماسک‌ها و دستکش‌های رها شده در طبیعت، ضعیف شدن پایش‌های زیست محیطی در ایام بیماری کرونا، مصرف‌گرایی و فشار بر برخی منابع در ایام قرنطینه سراسری، محدود شدن اکوتوریسمو دسترسی مردم به پارک‌ها،^۱ تعطیلی و کاهش برخی از اقدامات حفاظتی سازمان‌های مردم نهاد می‌تواند از آثار منفی شیوع این بیماری باشد. برخی معتقدند که تمرکز بر ابعاد اقتصادی ناشی از بحران کرونا زمینه عدم توجه به مقررات و ضوابط زیست محیطی را نیز فراهم می‌نماید؛ به‌گونه‌ای که در آمریکا صحبت از تعلیق مقررات زیست محیطی به نفع شرکت‌ها شد. در جدول ذیل برخی از آثار زیست محیطی این بیماری و بُعد حقوقی احتمالی اشاره شده است.

جدول ۱- برخی آثار زیست محیطی شیوع بیماری کووید-۱۹

ردیف	عنوان	نوع اثر	بعد حقوقی احتمالی
۱	آلودگی هوا	کاهش	تعلیق موقت برخی مقررات سختگیرانه
۲	آلودگی صوتی	کاهش	تعلیق موقت برخی مقررات سختگیرانه
۳	مصرف سوخت	کاهش	مقررات پایش و نظارت
۴	مصرف آب	افزایش	لزوم وضع و اجرای استاندارد مصرف (حسب مورد)
۵	حیوانات وحشی	مثبت	ممنوعیت فروش گوشت حیوانات وحشی
۶	پسماندهای پزشکی	منفی	لزوم وضع و اجرای مقررات (حسب مورد)
۷	مصرف انرژی خانگی	افزایش	وضع جرایم الگوی مصرف
۸	اکوتوریسم	منفی	ممنوعیت ورود به پارک‌ها و مناطق زیستی

درمورد برخی از ابعاد زیست محیطی مثبت و منفی پیش‌گفته، در سطح رسانه‌ها و البته میان صاحب‌نظران محیط زیست، اختلافاتی نیز وجود دارد که به نظر می‌رسد ناشی از ابعاد پیچیده و چندبعدی فنی، سیاسی و اجتماعی و اقتصادی مسائل زیست محیطی است. برای نمونه، برخی معتقدند که آثار مثبت زیست محیطی مقطعی و گذراست و چه بسا «وقتی انسان‌ها از این بحران

1. Fournier, Théo. *Crise du coronavirus et état d'urgence sanitaire en Italie*. 2020. p5. <<https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/66733/FOURNIER%20Blog%20Jus%20pol%20%20DEF.pdf?sequence=4>>

خلاص شوند، ممکن است برای جبران مافات رفتارهایی به مراتب خشن‌تر با محیط زیست و محیط طبیعی خود داشته باشند»^۱.

در بحث ابعاد زیست محیطی، نکته‌دیگری که ذکر آن حائز اهمیت است، اینکه برخی مطالعات نشان داده است شرایط زیست محیطی محیط می‌تواند بر روی عملکرد این ویروس نیز مؤثر باشد.^۲ شرایطی مانند دما، خشکی، رطوبت، شرایط آب و هوایی و نظایر آن که ارتباط مستقیمی با وضعیت زیست محیطی یک کشور و میزان شیوع این بیماری دارد.^۳ برای مثال، افزایش سطح آلودگی هوا در شهرها می‌تواند منجر به ضعف ایمنی افراد و در نتیجه افزایش ابتلا به بیماری کووید-۱۹ گردد.^۴ این به این معناست که نه تنها تخریب محیط زیست (مصرف گوشت حیوانات وحشی) زمینه‌ساز بروز این بیماری شده است، بلکه وضعیت‌های زیست محیطی مناطق متفاوت در جهان بر شیوع و نحوه‌عملکرد این بیماری نیز مؤثر است. به دیگر سخن باید گفت که کووید-۱۹ و شرایط زیست محیطی بر همدیگر تأثیر و تأثر دارند.

۲. کرونا و بحران اخلاقی- فلسفی در حقوق محیط زیست

ورود ویروس کرونا به زندگی انسانی، ارتباط مستقیمی با بحران اخلاقی، فلسفی، حقوقی رابطه انسان با طبیعت (حیوانات) در دوره مدرن دارد. این تنها بخشی از بحران است که علیه انسان به صورت آشکارا شکل گرفته است. شاید پرسیده شود این امر چگونه ممکن است؟ باید گفت، دانشمندان آغاز بیماری‌های همه‌گیر و کشنده‌ای نظیر ایدز، سارس، مرس و کرونا (کووید-۱۹) را به مناسبات غیرطبیعی میان انسان و حیوانات و طبیعت نسبت داده‌اند. بعد از شیوع این بیماری بود که مجدداً بحث‌های اخلاقی- فلسفی پیرامون حقوق حیوانات قوت گرفت. این

۱. حقیقی، هانیه، شیوع کرونا به نفع محیط زیست یا به ضرر آن؟، خبرگزاری سینا، ۲۳ فروردین ۹۹، قابل دسترس در:

Available at <<https://sinapress.ir/news/100727>>

2. Qiu, Yun, Xi Chen, and Wei Shi. "Impacts of Social and Economic Factors on the Transmission of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) in China". No. 494. GLO Discussion Paper, 2020. p10.

3. Qu, Guangbo, Xiangdong Li, Ligang Hu, and Guibin Jiang. "An Imperative Need for Research on the Role of Environmental Factors in Transmission of Novel Coronavirus (COVID-19)". *Environ. Sci. Technol.* 2020, 54, 7, 3730-3732 2020.

4. Lautre, Yonne, "Pollutions de l'Air Extérieur & Conséquences sur la santé: Comment la pollution nous rend plus vulnérables au coronavirus", Reporter, 2020. Sur <<https://reporterre.net/La-pollution-nous-rend-plus-vulnerables-au-coronavirus>>

بیماری نشانه‌ای از یک بحران عمیق فلسفی در مناسبات میان انسان و محیط زیست نیز بود. یورگن هابرماس،^۱ فیلسوف شهیر و معاصر آلمان، در مصاحبه‌ای که در دهم آوریل ۲۰۲۰ با روزنامه لوموند در خصوص این بیماری انجام داد، بیان داشت که این بحران، انسان را نسبت میزان نادانی و جهلش آگاه نمود؛^۲ امری که در ادبیات حقوق محیط زیست در قالب «جهل اکولوژیک» مطرح گردیده است.^۳

جهل اکولوژیک به این معناست که انسان دوره مدرن با تکیه بر قدرت ناشی از علم و تکنولوژی بر طبیعت سلطه پیدا نموده است و بی‌محابا از آن بهره می‌برد. تجارت، بهره‌برداری و خوردن هر نوع حیوانی که در طبیعت یافت می‌شود، تنها یکی از نشانه‌های این قدرت مبتنی بر عدم آگاهی بود. این امر باعث شده است که برخی در ریشه‌های فلسفی- اخلاقی بحران محیط زیست بیندیشند.^۴ «پیشرفت علم و فناوری انسان را قادر ساخت تا طبیعت را مقهور خویش ساخته و موجب انهدام تدریجی، اما مستمر محیط زیست گردد».^۵ انسان با کمک فناوری‌های جدید راه‌های مهار طبیعت و غلبه بر آن را آموخت و به بهره‌برداری سریع و باورنکردنی از منابع روی آورد. انسان این امکان را می‌یابد تا با قدرت ماشین «در محیط پیرامونش تصرف کند و با مهار طبیعت پیش از پیش از آن استفاده نماید. این وضعیت خطر برهم خوردن تعادل اکولوژیک را بیشتر نمود. زیرا بهره‌برداری فراوان از موافق طبیعی از یک سو باعث کاهش شدید منابع طبیعی و از سوی دیگر باعث به وجود آمدن انواع آلودگی‌ها و بیماری‌ها گردید».^۶ خطری که گاهی اثرات آن مستقیماً دامن انسان را نیز گرفته است.

باید توجه نمود که براساس گزارش‌های رسانه‌ای، کرونا از بازار فروش حیوانات وحشی در چین و برخی بازارهای فروش گوشت حیوانات زنده وحشی شروع شد.^۷ بازاری که به‌زعم بسیاری

1. Jürgen, Habermas.

2. Habermas, Jürgen, " Dans Cette Crise, Il Nous Faut Agir Dans Le Savoir Explicite De Notre Non-Savoir", Le Monde, Publié le 10 avril 2020.

۳. مشهدی، علی، *حق بر محیط زیست سالم*، انتشارات میزان، ۱۳۹۲، ص ۹۳.

4. Nasr, S. H, *The Encounter of Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*, G. Allen and Unwin 1968.

۵. فیروزی، مهدی، *مبانی حق بر محیط زیست در قرآن*، مجله رواق اندیشه، خرداد ۸۴، شماره ۴۲، ص ۳.

۶. تقی زاده انصاری، مصطفی، *حقوق محیط زیست در ایران*، انتشارات سمت، چاپ اول، ۱۳۷۴، ص ۳.

7. Malta, Monica, Anne W. Rimoin, and Steffanie A. Strathdee. "The coronavirus 2019-nCoV epidemic: Is hindsight 20/20?" *EClinicalMedicine* 20. 2020.p1. Wang, Ruichen, et al. "Emergence of SARS-like coronavirus poses new challenge in China". *Journal of Infection* 80.3 (2020):pp 350-371.

از اخلاقیون و حقوقدانان محیط زیست، با هیچ‌یک از معیارهای انسانی سازگار نیست. بازاری که محصول سلطه‌انسان بر طبیعت در دوره مدرن است. بازاری که در نهایت بدون توجه به عواقب آن ناقل بیماری‌های خطرناک میان انسان و حیوان گردید. لذا درست است که دوران مدرن، دوران فتح و غلبه انسان بر طبیعت می‌باشد، حقوق محیط زیست به دنبال توجه به حقوق طبیعت و مسئولیت انسانی در برابر آن است. مسئولیتی که عدم توجه فردی و جمعی به آن می‌تواند در نهایت علیه انسان و منافع وی باشد. وجه مشترک این دیدگاه‌ها لزوم تعامل و توجه انسان به حقوق طبیعت در فرایند توسعه صنعتی و انسانی و بازبینی مبانی مدرنیته بود.^۱ شیوع ویروس کرونا می‌تواند تنها یکی از نشانگان آشکار برهم خوردن مناسبات میان انسان و طبیعت باشد.

دانش حقوق محیط زیست در واقع می‌خواهد با کنترل و مدیریت میزان مداخله انسان در طبیعت، تکالیف و مسئولیت‌های انسانی را در برابر آن یادآوری شود. شوربختانه فلسفه اصالت لذت در همراهی با تقلیل‌گرایی مبتنی بر جهان‌بینی مکانیکی به‌دست‌آمده از فلسفه مکانیکی نیوتن، به جهان به شکل اشیا و پدیده‌های منفک و مجزا می‌نگرد که هیچ ماهیت زنده و به هم پیوسته‌ای ندارد.^۲ مطابق این فلسفه، منفعت انسان از منفعت حیوانات و طبیعت جدا انگاشته می‌شود. انسان خود را مجاز می‌داند تا هر آن‌گونه که می‌خواهد با طبیعت و حیات وحش برخورد نماید. بر اساس فلسفه دکارت، انسان‌ها تنها موجوداتی هستند که از موهبت جدایی من انسانی از طبیعت (فاعل شناسا از متعلق شناسایی یا ذهن از عین) برخوردارند.^۳ حیوانات، مخلوقات رو بات ماندی هستند که هیچ آگاهی ندارند.

این نگرش در تخریب و نابودی محیط زیست عامل تأثیرگذاری بوده است.^۴ حتی گاهی این انگاره به روابط میان انسان‌ها نیز سرایت می‌نماید. برخی گرایش‌های بیوتورویستی افراطی مانند گروه‌های نازیستی، فاشیستی، قومی و نژادی، با این انگیزه صورت می‌پذیرد که بخشی از

1. Hamilton, Clive, François Gemenne, and Christophe Bonneuil, eds. *The Anthropocene and the global environmental crisis: rethinking modernity in a new epoch*. Routledge, 2015.

۲. کامکار، بهنام و عبدالمجید مهدوی دامغانی، *مبانی کشاورزی پایدار*، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۷، ص ۲۶.

۳. مشهدی، علی و اسماعیل کشاورز، *تأملی بر مبانی فلسفی حق بر محیط زیست سالم*، پژوهشنامه حقوق اسلامی، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۳۶، صص ۷۰-۴۷.

۴. شکوتی، دکتر حسین، *فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی*، جلد ۲، انتشارات موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتا شناسی، چاپ پنجم، ۱۳۸۷، ص ۱۴.

انسان‌ها را با عوامل زیستی و بیولوژیک به نابودی بکشاند. چون در چنین تفکری گروهی از انسان‌ها نسبت به دیگران برتری دارند.

در مقابل، اخلاق و حقوق محیط زیست هنجاری، به‌ویژه بوم‌شناسی ژرف از برابری و ارزش حقوقی همه موجودات زنده حمایت می‌کند و ضمن احترام به طبیعت و لزوم مراقبت دائم از آن بر عدم خسارت ناپایدار به حیوانات، گیاهان و البته درنهایت انسان تأکید دارد. در نظریه اخلاقی نائس که الهام گرفته از فلسفه اسپینوزاست، با رد فردگرایی ذره‌ای، چنین استدلال می‌شود که جدا و متمایز پنداشتن انسان از باقی جهان، نه تنها آدمی را گرفتار خودخواهی و مصائب و ویروس‌هایی نظیر کرونا، سارس و ایدز می‌نماید، بلکه سبب برانگیختن حس خودخواهی او نسبت به طبیعت هم می‌شود.^۱

بزرگ‌ترین بحران فلسفی دوران مدرن در ارتباط با محیط زیست و شیوع بیماری‌های نظیر کرونا، عدم توجه به اصل «وحدت زیست محیطی»^۲ جهان است. در واقع انسان‌هایی که بدون توجه به عواقب افعالشان، اقدام به خوردن گوشت حیوانات وحشی می‌نمایند، به آثار خطرناک اعمالشان بی‌توجه‌اند. فلسفه حقوق محیط زیست بر مبنای اصل وحدت، بر این تأکید دارد که در روابط میان انسان و محیط زیست نمی‌توان صرفاً به منافع یکی به جای دیگری اندیشید. انسان جزئی از طبیعت و طبیعت نیز جزئی از انسان است. منافع یکی به منافع دیگری و بالعکس ختم می‌شود.^۳

در محیط زیست «هر چیز» بر «همه چیز» تأثیر دارد. تجاوز علیه محیط زیست می‌تواند اثر خود را در کل جهان برجای گذارد. جهان متشکل از موجوداتی وابسته به هم است، نه مجموعه‌ای از اشیا یا «انسان‌های» منفرد. هر موجودی در طبیعت دارای شکل درونی خاص خود، خودانگیختگی، صدا، توانایی برای اظهار خود و در روابط جزء به جزء بخشی از کائنات است.^۴

۱. برای بررسی بیشتر در خصوص مبانی بوم‌شناسی ژرف برای نمونه ر.ک:

Naess, A. *The basics of deep ecology*. *Trumpeter*, 2005. 21(1). Fox, Warwick. "Deep ecology: a new philosophy of our time?" *The ecologist* 14.5/6 1984, pp194-200. Zimmerman, Michael E. "Feminism, deep ecology, and environmental ethics". *Environmental Ethics* 9.1 1987 pp 21-44.

2. Environmental unity principle.

۳. فهیمی، عزیزاله و علی مشهدی، *ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست؛ از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی*، پژوهش‌های فلسفی - کلامی، پاییز ۱۳۸۸، شماره ۴۱، ص ۲۱۱.

۴. بیر، توماس، *عصر اکوزوئیک*، مجله سیاحت غرب، ۱۳۸۵، شماره ۳۳، ص ۱۴۹.

در نظریه بوم‌شناسی ژرف نائس، طبیعت همچون انسان، موجودی زنده تصور می‌شود که حق حیات دارد و قطع نظر از اینکه چه جایگاهی در زندگی انسان می‌تواند داشته باشد، از ارزش ذاتی برخوردار است.^۱ بحران کرونا شاید آغاز خطراتی بزرگ بر بشریت است تا مناسبات خود را با طبیعت و محیط زیست بازتعریف نماید.

۳. تحلیل حقوقی برخی مسائل زیست محیطی کرونا

پس از شناخت برخی ابعاد زیست محیطی ویروس کرونا و نیز بررسی اجمالی مبانی نظری آن، در این بند به بررسی حقوقی برخی مسائل عینی پیش‌گفته در رویه‌ها و مقررات جاری داخلی و بین‌المللی خواهیم پرداخت.

۳.۱. حقوق حیوانات

بازبینی مقررات مربوط به مصرف گوشت حیوانات وحشی، وضع مقررات بین‌المللی در زمینه ممنوعیت و محدودیت تجارت و فروش و حمل‌ونقل حیوانات وحشی در معرض خطر، جلوگیری از تخریب زیستگاه‌ها، فروش گوشت حیوانات در بازارهای محلی، نظارت بهداشتی جدی دولتی بر توزیع و فروش گوشت حیواناتی که می‌توانند حامل و ناقل بیماری‌هایی باشند که تمی‌وانند موجب جهش ژنتیکی در انسان شوند، از جمله مسائل حقوقی بودند که پس از شیوع این بیماری در مجامع حقوقی داخلی و بین‌المللی مطرح گردید.

۳.۱.۱. در حقوق بین‌الملل

در مورد ضوابط تجارت گوشت جانوران وحشی، در حقوق بین‌الملل، کنوانسیون سایتس^۲ مقرراتی را برای ممنوعیت و محدودیت تجارت بین‌المللی گونه‌های تحت حمایت مقرر نموده است. پس از شیوع این بیماری، دبیرکل سایتس در ۱۷ مارس ۲۰۲۰ اقدام به صدور یک بیانیه نمود و در آن به نگرانی جامعه بین‌المللی در خصوص بیماری‌های ناشی از حیواناتی پرداخت که خارج از رژیم حقوقی سایتس خریدوفروش می‌شوند.^۳ در این بیانیه که از لحاظ حقوق بین‌الملل

1. Naess, Arne. "A defense of the deep ecology movement". *Environmental Ethics* 6.3 (1984): pp 265-270.

2. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES).

3. CITES Secretariat's statement in relation to COVID-19, 2020.
<https://www.cites.org/eng/CITES_Secretariat_statement_in_relation_to_COVID19>

حائز اهمیت است، بر همکاری سازمان‌های بین‌المللی، از جمله سازمان خواربار کشاورزی ملل متحد (فائو)، سازمان جهانی سلامتی حیوانات،^۱ در این زمینه تأکید شده است.

کنوانسیون سایتس سعی نموده است رژیم حفاظتی مشخصی را در قالب سه ضمیمه پیش‌بینی نماید؛ ضمیمه نخست، آن دسته از گونه‌هایی را شامل می‌شوند که در معرض نابودی قرار دارند؛ ضمیمه دوم گونه‌هایی‌اند که ممکن است در معرض نابودی باشند و ضمیمه سوم سایر گونه‌ها را شامل می‌شود که بر اساس حقوق ملی باید مدیریت شوند. در مورد گونه‌های ضمیمه نخست، به غیر از موارد استثنایی، تجارت آنها باید از مقررات شدیدی تبعیت نماید تا بقای آنها در معرض خطر نیفتد.

در مورد گونه‌های ضمیمه دو که فعلاً در معرض خطر انقراض نسل نیستند، ولی ممکن است دچار این خطر بشوند؛ به گونه‌ای که اگر تجارت بی‌رویه آنها ادامه یابد، ممکن است بقای آنان را به مخاطره اندازد، صادرات و واردات آنها باید با رعایت ضوابط ماده ۴ و با کسب اجازه قبلی و ارائه پروانه صدور انجام گیرد. ضوابط این ماده ارتباط مستقیمی با وضعیت بهداشتی گونه‌ها و شیوع بیماری دارد. مطابق این ماده، نداشتن خطر برای بقای گونه، رعایت مقررات ملی و نیز رعایت ضوابط حمل‌ونقل بهداشتی و ممنوعیت رفتار ظالمانه از شرایط صدور پروانه است. هر زمان مقام علمی تشخیص دهد که صدور انواع هر کدام از این گونه‌ها به منظور حفظ آنها به لحاظ اهمیتی که در نگاهداری خصوصیات طبیعی اکوسیستم‌های خویش دارند، الزاماً باید محدود گردد، باید این گونه‌ها مشمول حمایت‌های شدیدتری باشند.

در مورد گونه‌های ضمیمه سه نیز مقررات مشابهی وجود دارد، از جمله در ماده ۵ از شرایط صدور پروانه می‌توان به اطمینان دولت صادرکننده از غیرقانونی نبودن صدور گونه، اطمینان از اینکه گونه زنده به نحوی آماده و حمل می‌گردد که خطر صدمه دیدن و بیماری آن و نیز رفتار ظالمانه نسبت به آن حداقل باشد.

بخشی از گونه‌های که در بازارهای چین و آسیای جنوب شرقی در رستوران‌ها سرو می‌شوند، در زمره حیوانات مشمول کنوانسیون هستند. لیکن به دلیل عدم عضویت برخی از این کشورها در کنوانسیون سایتس و یا ضعف نظارت دولتی، اهداف این سند به صورت کامل محقق نشده است.

1. The World Organisation for Animal Health (OIE).

تجارت غیرقانونی حیوانات وحشی که جزء چهار تجارت پرسود و نامشروع در جهان محسوب می‌شود، نیازمند اتخاذ تدابیر حقوقی اجرایی جدی‌تر است.

برخی از پژوهش‌ها نشان داده است که «خطر شیوع ویروس از حیوان به انسان زمانی افزایش می‌یابد که گونه‌های حیوانی به دلیل مصرف غذایی از سوی انسان‌ها و تخریب زیستگاه‌هایشان مورد تهدید قرار می‌گیرند»^۱. به همین سبب چهار پیشنهاد مشخص را می‌توان داد: ۱- نیاز به تصویب کنوانسیون جدید در مورد بهداشت حیوانی؛ ۲- تدوین کنوانسیون ممنوعیت توزیع و مصرف گوشت حیوانات وحشی؛ ۳- اصلاح مقررات و ضوابط کنوانسیون سایتس با توجه به شیوع بیماری کرونا؛ ۴- جرم‌انگاری اقداماتی که علیه حیات وحش به صورت غیرقانونی صورت می‌گیرد. مورد اخیر در چارچوب سایتس، در قالب کنسرسیوم بین‌المللی مقابله با جرایم حوزه حیات وحش^۲ تشکیل گردیده است که وظیفه آن تقویت سیستم‌های عدالت کیفری و هماهنگی تلاش‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی برای مقابله با جرایم این حوزه است. در سطح اتحادیه اروپا، اسناد و مقررات نسبتاً مناسبی در این زمینه وجود دارد. از جمله آنها می‌توان به کنوانسیون ۱۹۷۹ استراسبورگ در مورد حمایت از حیوانات در برابر کشتار، کنوانسیون ۱۹۷۰ بروکسل در مورد شکار و حمایت از پرندگان، موافقت‌نامه ۱۹۹۱ لندن در مورد حفاظت از خفاش‌ها و موافقت‌نامه ۱۹۹۴ لوزاکا در مورد تجارت غیرقانونی جانوران و گیاهان وحشی اشاره نمود.

۳.۱.۲. در حقوق ملی

در حقوق ملی کشورها نیز قوانین و مقررات متعددی در این زمینه وجود دارد. برای نمونه در حقوق ایران، این موضوع تابع قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶ و آیین‌نامه اجرایی آن، مقررات مربوط به دامپزشکی و بهداشت حیوانی است. مقررات حقوق ملی در کشورهای حوزه آسیای جنوب شرقی و چین در این زمینه چندان مناسب به نظر نمی‌رسد. چین تنها بعد از شیوع یک بیماری اقدام به تعطیلی بازارهای حیوانات زنده برای گوشت و ممنوعیت دائمی تجارت گوشت حیوانات وحشی نمود. ولی این اقدامات معمولاً بعد از حل مشکل، به دلیل تقابل با منافع

۱. خبرگزاری ایرنا، انسان عامل اصلی شیوع بیماری‌های ویروسی، ۲۴ فروردین ۱۳۹۹، قابل دسترس در: Available at <<https://www.irna.ir/news/83744101>>
2. The International Consortium on Combating Wildlife Crime (ICWC).

اقتصادی و برخی عادات غذایی مردمان به روال قبل برگشته‌اند.^۱ برای مثال، در سال ۲۰۰۲، پس از بروز اپیدمی سارس^۲ که عامل آن نوعی ویروس کرونا از گربه‌های زباد^۳ (نوعی گربه وحشی) بود،^۴ چین به طور موقت بازارهای فروش گوشت حیوانات وحشی را تعطیل نمود. ولی بعد از پایان اپیدمی مجدداً ممنوعیت‌ها و محدودیت‌ها برداشته شد. شاید دلیل این مسئله سود حاصل از تجارت حیوانات وحشی است. در همین راستا به موجب اختاریه‌ای که در پنجم مارس ۲۰۲۰ توسط دبیر کل سایتس صادر شد، اعضا از دولت چین خواسته‌اند تا تدابیر فوری مناسبی را در مورد وضع مقررات در این زمینه وضع نماید.^۵

۳.۲. تعلیق مقررات زیست محیطی

در برخی از کشورها، به منظور حمایت از شرکت‌ها و سازمان‌ها و برای تسهیل انجام وظایف و مسئولیت‌ها، در وضعیت اضطراری ناشی از اپیدمی، موضوع تعلیق اجرای مقررات زیست محیطی مطرح می‌شود. این موضوع در ایالات متحده آمریکا با دستور تعلیق اجرای برخی از مقررات زیست محیطی شکل گرفت. موافقین تعلیق حقوق محیط زیست در ایام بیماری معتقدند که شرکت‌ها قادر نیستند به دلیل رعایت استانداردهای زیست محیطی به صورت سریع و چابک تعهدات زیست محیطی خود را انجام دهند. برای نمونه، به دنبال شیوع بیماری کووید-۱۹، آژانس حفاظت از محیط زیست آمریکا^۶ طی اطلاعیه‌ای اعلام کرد که شرکت‌ها نیازی به رعایت استانداردهای زیست محیطی در مدت زمانی پاندمی این بیماری ندارند.^۷

1. Ribeiro, Joana, et al. "Coronavirus: why a permanent ban on wildlife trade might not work in China". *Nature* (2020): pp 217-217.

2. SARS

3. Viverridae cat (Civet).

4. Guan, Yi, et al. *Isolation and characterization of viruses related to the SARS coronavirus from animals in southern China*. *Science* 302.5643 (2003): pp 276-278.

5. Notification to Parties No. 2020/018 concerning China's *urgent measures regarding wildlife trade regulation* on 5 March 2020. < <https://cites.org/sites/default/files/notif/E-Notif-2020-018.pdf>>

6. Environmental Protection Agency. Bell, Diana, Scott Robertson, and Paul R. Hunter, "Animal origins of SARS coronavirus: possible links with the international trade in small carnivores". *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences* 359.1447. 2004. pp 1107-1114.

7. Beitsch, **Rebecca**, **EPA suspends enforcement of environmental laws amid coronavirus**, **The HILL**, 03/26/2020. Available at <<https://thehill.com/policy/energy-environment/489753-epa-suspends-enforcement-of-environmental-laws-amid-coronavirus>>

در مقابل، مخالفان تعلیق معتقدند که این امر به معنای ایجاد آلودگی بیشتر آب‌وهوا در محیط زیست خواهد. همچنین ممکن است سیکل معیوب را در نظارت و پایش محیط زیست به دنبال داشته باشد. برای مثال، تعلیق مقررات زیست محیطی نسبت به بازیافت پسماندها در ایام پاندومی کرونا، باعث توزیع و افزایش مجدد بیماری در انسان‌ها خواهد بود. بعد از تعلیق حقوق محیط زیست در آمریکا، ادارات بهداشت محلی و طرفداران محیط زیست به شدت به این تصمیم اعتراض نمودند.^۱ آنها معتقد بودند که کرونا نباید بهانه‌ای برای تعلیق مقررات زیست محیطی باشد. آژانس حفاظت از محیط زیست نباید به سلامتی و امنیت عمومی زیست محیطی مردم بی‌توجه باشد.

علاوه بر این، اعطای آزادی بیشتر به شرکت‌ها در زمینه عدم رعایت استانداردها یا نوعی مسامحه، ممکن است منافع عمومی^۲ را در معرض خطر قرار دهد. برخی نیز فشار ناشی از برخی صنایع نظیر صنایع نفتی بر آژانس حفاظت از محیط زیست آمریکا را دلیل صدور این اطلاعیه بر شمرده‌اند. برای مثال، مؤسسه نفتی آمریکا^۳ طی یک درخواست طولانی ده صفحه‌ای، خواهان تعلیق مقررات زیست محیطی شده است، به دلیل اینکه تجهیزات و امکانات کمتری برای نظارت بر اجرای استانداردهای زیست محیطی در ایام پاندومی کرونا دارد.^۴ سایر مؤسسات نیز بر وضعیت اضطراری ناشی از شیوع این بیماری برایتعلیق حقوق محیط زیست استناد نموده‌اند.

در نهایت، به نظر می‌رسد نباید «تعلیق حقوق محیط زیست» در ایام کرونا را قاعده‌ای کلی و عمومی تلقی نمود. طبعاً با توجه به آثار زیست محیطی متمایزی که از فعالیت‌های انسانی در این دوره شاهد هستیم، قوانین و مقررات مربوط به پسماندهای پزشکی قابل چشم‌پوشی نخواهد بود.

۳.۳. حقوق هوا و تغییرات اقلیم

کاهش حدود ۲۵ درصدی مجموع انتشار دی‌اکسید کربن در جهان در ایام شیوع بیماری،^۵ به این معناست که به طور موقت برخی از اهداف نظام حقوقی بین‌المللی تغییرات اقلیم در چارچوب

1. Rust, Susanne et al, Citing coronavirus, **EPA suspends enforcement of environmental laws**, *Los Angeles Times* 27 March 2020.

2. See: Gostin, Lawrence O., and James G. Hodge, "US emergency legal responses to novel coronavirus: balancing public health and civil liberties", *Jama*, 2020.

3. American Petroleum Institute (API).

4. Beitsch, Op.cit.

5. Crist, Meehan, **What the Coronavirus Means for Climate Change**, *New York Times*, March 27, 2020.

کنوانسیون ۱۹۹۲ و توافق‌نامه ۲۰۱۵ پاریس برآورده شده است. تعطیلی و کاهش بخش عمده فعالیت‌های انسانی «ردپای کربنی»^۱ هر فرد را نیز به میزان قابل توجهی کاهش داد. این مسئله نیز به معنای کاهش خسارات ناشی از تغییرات اقلیم بر طبیعت است. هرچند شیوع این بیماری نشست کنفرانس اعضا در گلاسکو انگلستان (کوپ ۲۶)^۲ را لغو کرد. ولی برای نشست ماه‌های آتی، برخی از کشورها خواسته‌اند تا گام‌های مربوط به تعهداتشان با توجه به شیوع بیماری کرونا و آثار اقتصادی آن بازبینی شود. بنابراین در حقوق بین‌الملل تغییرات اقلیم می‌توان گفت که کرونا اثر مستقیمی بر تعهدات بین‌المللی کشورها خواهد داشت.

در حقوق داخلی، کاهش چشمگیر آلودگی هوا در شهرها، عملاً اجرای برخی از مقررات سختگیرانه مربوط به تردد خودروها، طرح ترافیک، نظارت و پایش آلاینده‌ها و سایر ضوابط مربوط به وضعیت‌های اضطراری آلودگی هوا را تعطیل نمود. برای نمونه، در حقوق ایران که معمولاً در فصل زمستان ضوابط مربوط به وضعیت اضطراری آلودگی هوا^۳ به اجرا گذاشته می‌شد، پس از شیوع بیماری کم‌رنگ گردید. حتی برخی مراجع اعلام نمود کسانی را که وارد طرح ترافیک شده‌اند، جریمه ننموده و ممکن است طرح ترافیک و طرح کاهش آلودگی هوا اجرایی نگردد.^۴ ذیل ماده ۳ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶ نیز مقرر نموده است که با برطرف شدن شرایط اضطراری و کاهش آلودگی هوا، سازمان محیط زیست نسبت به رفع ممنوعیت و محدودیت برقرار شده، اقدام و مراتب را به نحو مقتضی به عموم اطلاع می‌دهد.

۳.۴. حقوق مدیریت پسماند

از مسائل زیست محیطی مهمی که بعد از بحران کرونا بروز کرد، موضوع مدیریت پسماندهای پزشکی و پسماندهای ناشی از رهاسازی ماسک‌ها و دستکش‌ها و همچنین جمع‌آوری و تفکیک پسماندهای عادی بود. این پسماندها از آنجاکه می‌توانستند ناقل بیماری

1. Carbon footprint.

2. The COP26 UN climate change conference in Glasgow.

۳. وضعیت اضطراری آلودگی هوا، مواقعی را گویند که با استمرار پایداری جوی (براساس اعلام سازمان هواشناسی) و یا افزایش میزان غلظت آلاینده‌ها (براساس اعلام وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و با همکاری سازمان) شرایط به گونه‌ای در کوتاه مدت، سلامت انسان و محیط زیست را دچار مخاطره جدی بنماید (بند ۵ ماده ۱ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶).

۴. عدم اجرای طرح ترافیک و کاهش آلودگی هوا تا ۲۲ فروردین، روزنامه دنیای اقتصاد، ۹۹/۱/۱۵. قابل دسترس در: Available at < <https://donya-e-eqtasad.com> >

باشند، از همان ابتدا موضوع رعایت مقررات و نیز استانداردهای مربوط به جمع‌آوری و دفع آنها را مطرح نمود.

در حقوق بین‌الملل، کنوانسیون ۱۹۸۰ بازل (که ایران نیز عضو آن است)، تعهداتی را در این خصوص بر عهده کشورهای نهاده است. از جمله اینکه دولت‌ها باید تدابیر لازم را برای مدیریت پسماندها در راستای حفظ سلامت محیط زیست و انسان انجام دهند. در حقوق ایران، قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ و آیین‌نامه اجرایی آن ضوابط و مقررات عام مربوط به مدیریت این‌گونه پسماندها را بیان نموده است.

مطابق ماده ۳۴ آیین‌نامه اجرایی این قانون مصوب ۱۳۸۳، کلیه اشخاص حقیقی و حقوقی که مبادرت به نقل و انتقال برون‌مرزی پسماندهای ویژه می‌نمایند، باید مفاد کنوانسیون بازل را رعایت نموده، اطلاعات لازم را در اختیار سازمان (مرجع ملی کنوانسیون بازل) قرار دهند. اشخاص حقیقی و حقوقی که مفاد کنوانسیون را رعایت نکنند یا اطلاعات نادرست به سازمان ارائه نمایند، به حداکثر مجازات‌های تعیین شده در ماده (۱۶) قانون محکوم خواهند شد.

مطابق بند ۲ ماده ۱ این قانون، پسماندهای پزشکی (بیمارستانی) به کلیه پسماندهای عفونی و زیان‌آور ناشی از بیمارستان‌ها، مراکز بهداشتی، درمانی، آزمایشگاه‌های تشخیص طبی و سایر مراکز مشابه گفته می‌شود. بخشی از این پسماندها می‌تواند در زمره پسماندهای خطرناک بیمارستانی موضوع بنده ۳ این قانون نیز قرار گیرند.

از آنجاکه بی‌خطر و عادی‌سازی پسماندهای بیمارستانی و پزشکی بر عهده تولیدکننده است، (ماده ۷) یکی از مشکلات بیمارستان‌ها می‌تواند کمبود نیرو و امکانات در ایام پاندومی کرونا برای انجام این وظیفه باشد. ضوابط و روش‌های مدیریت اجرایی پسماندهای پزشکی و پسماندهای وابسته مصوب ۸۶/۱۲/۱۹ در این زمینه تأکید دارد که کلیه مراکز تولیدکننده پسماند پزشکی (اعم از بیمارستان‌ها، درمانگاه‌ها، مراکز بهداشت، آزمایشگاه‌ها، مراکز تزریق، رادیولوژی‌ها، دندانپزشکی‌ها، فیزیوتراپی‌ها، مطب‌ها و سایر مراکز تولید پسماند پزشکی) موظفاند در مبدأ تولید، پسماندهای عادی و پسماندهای پزشکی ویژه خود را جمع‌آوری، تفکیک و بسته‌بندی نمایند.

در مورد اشخاص عادی نیز قانون فوق ضمانت اجراهای کیفری و مدنی متعددی را پیش‌بینی نموده است. نگهداری، مخلوط کردن، جمع‌آوری، حمل و نقل، خرید و فروش، دفع، صدور و تخلیه

پسماندها در محیط و نیز متخلفین از ضوابط کنوانسیون بازل را مشمول مجازات جزای نقدی دانسته است (ماده ۱۶). لذا در مورد پسماندهای عادی، ویژه و پزشکی حاصل از بیماری کرونا نیز همه این ضوابط قابلیت اجرایی خواهد داشت.

۳.۵. حقوق آب

تشویق به شستشوی مداوم دست‌ها به عنوان راهکار مناسب مبارزه با ویروس کرونا از سویی و افزایش استفاده از مواد ضدعفونی‌کننده از سویی دیگر، مسئله آب را با دو موضوع حقوقی و زیست محیطی «افزایش مصرف» و «آلودگی شیمیایی» مواجه ساخت. هر چند در شرایط عادی الگوی مصرف آب ایرانیان نسبت استانداردهای جهانی مناسب نیست، با شیوع این بیماری، نخستین هشدار زیست محیطی در این زمینه داده شد. از سویی دیگر، با ورود حجم بیشتر مواد ضدعفونی‌کننده و شیمیایی در آب شاهد افزایش سطح آلودگی در چرخه آب و نیز تولید فاضلاب هستیم. این دو موضوع در حقوق ایران تابع ضوابط و مقررات متعددی که در ادامه به اختصار بحث می‌شود.

۳.۵.۱. تغییر الگوی مصرف آب

در خصوص مصرف آب، به نظرمی رسد قوانین مربوط به الگوی مصرف معقول آب مورد بازبینی قرارگیرند. زیرا ظاهراً قواعد مربوط به الگوی مصرف معقول آب در قوانین و مقررات، از جمله قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۱، تصویب‌نامه ۱۳۸۸ در خصوص الگوی مصرف آب و قانون تشکیل شرکت‌های آب و فاضلاب مصوب ۱۳۶۹ و آیین‌نامه اجرایی ماده ۲ و ۳ قانون توسعه و بهینه‌سازی آب شرب شهری و روستایی مصوب ۱۳۹۵، برای وضعیت‌های عادی نوشته شده است. در قانون توسعه و بهینه‌سازی آب شرب شهری و روستایی مصوب ۱۳۹۴ وظایفی را برای دستگاه‌های اجرایی نام برده است که به نظر می‌رسد در شرایط کرونایی انجام آنها به صورت دقیق ضروری به نظر می‌رسد. در جدول ذیل به برخی از آنها اشاره شده است.

جدول ۲- وظایف قانونی دستگاه‌های اجرایی در زمینه الگوی مصرف آب در شرایط کرونا

ردیف	عنوان دستگاه اجرایی	وظیفه قانونی	مستند قانونی
۱	وزارت نیرو	تهیه و ابلاغ الگوی مصرف آب	تبصره ۴ ماده ۱
۲	سازمان صداوسیما	تهیه و پخش برنامه در زمینه ترویج فرهنگ الگوی مصرف بهینه آب به صورت رایگان	بند الف ماده ۲
۳	آموزش و پرورش	آموزش نحوه مصرف بهینه آب	بند ب ماده ۲
۴	شرکت‌های آب و فاضلاب	تهیه و ارائه تجهیزات کاهنده مصرف آب در اختیار مشترکین (به صورت اقساطی)	بند پ ماده ۲
۵	سازمان استاندارد	تدوین استاندارد برچسب ملی آب	بند ج ماده ۲
۶	وزارت بهداشت	همکاری با سازمان استاندارد	بند ج ماده ۲
۷	وزارت صمت	پشتیبانی از صنایع تولیدکننده تجهیزات کاهنده مصرف آب	بند چ ماده ۲
۸	وزارت فرهنگ و ارشاد	تهیه گزارش‌های شش‌ماهه از وضعیت رسانه‌ها در زمینه آگاهی بخشی الگوی مصرف آب	تبصره ۲ ماده ۲ آیین‌نامه قانون
۹	وزارت راه	همکاری با وزارت نیرو جهت ارائه تسهیلات احداث تأسیسات جمع‌آوری آب باران	ماده ۳
۱۰	شورای برنامه‌ریزی استان	اختصاص حداقل ده درصد اعتبارات طرح تملک دارایی به آب‌رسانی به روستاها	بند ب ماده ۵

۳.۵.۲. افزایش آلودگی شیمیایی آب

درخصوص آلودگی آب و افزایش میزان فاضلاب، به نظر می‌رسد قوانین و مقررات نظارتی مربوط به تصفیه‌خانه‌ها و پالایش آلودگی و نیز استانداردها با دقت بیشتری اعمال و کنترل شوند. در این خصوص، مفاد قوانین مربوط به آلودگی آب، از جمله آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب مصوب ۱۳۷۳، آیین‌نامه ایمنی تصفیه‌خانه‌های آب و فاضلاب مصوب ۱۳۸۹ و قانون توسعه و

بهینه‌سازی آب شرب شهری^۱ مصوب ۱۳۹۴ حسب مورد قابلیت اجرا خواهد داشت. همچنین مطابق ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی اقدام به آلودگی عمدی آب می‌تواند مصداق جرم تهدید علیه بهداشت عمومی نیز باشد.

---

۱. مطابق بندب ماده ۱ این آیین‌نامه منظور از الگوی مصرف آب، میزان مصرف آبی است که به عنوان متوسط مصرف ماهانه آب مشترکین خانگی براساس بعد خانوار استانی و مناطق جغرافیایی مطابق با تبصره (۴) ماده (۱) قانون به تفکیک شرایط عادی، تنش و بحران توسط وزارت نیرو تهیه و ابلاغ می‌گردد. الگوی مصرف آب مشترکین آب غیرخانگی، ظرفیت قراردادی نامیده می‌شود که در قرارداد مشترک درج شده و مشترک مجاز به مصرف تا این حد بر حسب متر مکعب در ماه است.

نتیجه‌گیری

شیوع بحران کرونا، ابعاد زیست محیطی مختلفی داشت که از منظر آموزه‌های حقوق محیط زیست قابل تأمل است. نتیجه‌گیری پایانی این نوشتار را می‌توانیم در دوسویه نظری و عملی ارائه نماییم. از لحاظ نظری، اعم از اینکه این بیماری عمدی (بیوترورسیم) باشد یا غیرعمدی، حکایت از بحران عمیق اخلاقی - فلسفی انسان مدرن در مواجهه با طبیعت محیط زیست دارد. بحرانی که نشان می‌دهد وضعیت حوزه محیط زیست در تعامل انسان با سایر اجزای آن، بسیار غمبار و نگران‌کننده است. به گونه‌ای که خانه‌نشینی یکی (انسان) به نفع دیگری (محیط زیست) و ورود انسان به طبیعت ضرر دیگری (محیط زیست) شده است. بحران کرونا نشان داد، تا چه اندازه خودمحوری، انسان‌محوری، مصرف‌گرایی، لذت‌جویی افراطی، سودگرایی، ارزش ابزار طبیعت، فراموشی اخلاق زیست محیطی و حقوق حیوانات، چگونه ما را ناچار به بازبینی این مبانی می‌نمایند. نقدهای که در سطح کلان، اجرا و دستیابی به نظام حقوق محیط زیست (در معنای هنجاری)، منوط به پذیرش و تغییر آنهاست.

به لحاظ عملی و رویه‌ای نیز این موضوع ابعاد گوناگون زیست محیطی داشت که یافتن پاسخ حقوقی مشخص برای هریک را با دشواری‌هایی مواجه می‌نمود. در این مقاله سعی شده است تنها به برخی از ابعاد حقوقی این مسئله پرداخته شود. درنهایت در لایه عملی نیز نتایج هفتگانه ذیل در قالب پیشنهادات به طور مشخص ارائه می‌شود: نخست، ضرورت بازتعریف مناسبات اخلاقی حقوقی انسان با طبیعت و حیات وحش؛ دوم، استفاده از ابزارهای حقوقی مناسب به منظور مقابله با تجارت نامشروع حیات وحش و نیز اقدامات بیوترورستی؛ سوم، تدوین کنوانسیون بین‌المللی ممنوعیت تجارت، توزیع و مصرف گوشت حیوانات وحشی؛ چهارم، ضرورت تدوین کنوانسیون جهانی مربوط به استانداردهای بهداشت حیوانی؛ پنجم، اصلاح مقررات کنوانسیون سائیتس (سائیتس پلاس)؛ ششم، بازبینی مقررات الگوی مصرف آب در زمان بیماری؛ هفتم، نظارت بر نحوه جمع‌آوری و امحای پسماندهای پزشکی و پسماندهای ناشی از شیوع بیماری.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. تقی زاده انصاری، مصطفی، *حقوق محیط زیست در ایران*، انتشارات سمت، چاپ اول، ۱۳۷۴.
۲. شکوئی، حسین، *فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی*، جلد ۲، انتشارات موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتا شناسی، چاپ پنجم، ۱۳۸۷.
۳. کامکار، بهنام و عبدالمجید مهدوی دامغانی، *مبانی کشاورزی پایدار*، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۷.
۴. مشهدی، علی، *ترمینولوژی حقوق محیط زیست*، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۵. مشهدی، علی، *حق بر محیط زیست سالم*، انتشارات میزان، ۱۳۹۲.

مقاله

۶. بیرری، توماس، *عصر اکوزوئیک*، مجله سیاحت غرب، ۱۳۸۵، شماره ۳۳.
۷. فهیمی، عزیزاله و علی مشهدی، *ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست؛ از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی*، پژوهش‌های فلسفی - کلامی، پاییز ۱۳۸۸، شماره ۴۱.
۸. فیروزی، مهدی، *مبانی حق بر محیط زیست در قرآن*، مجله رواق اندیشه، خرداد ۸۴، شماره ۴۲.
۹. کشاورز، علی و علی باقرزاده، *اثر پروانه‌ای و نظریه آشوب: رهیافت‌های نوین در مطالعات خاک و ژئومورفولوژی*، چهارمین همایش سراسری کشاورزی و منابع طبیعی پایدار، تهران، موسسه آموزش عالی مهر اروند، ۱۳۹۴.
۱۰. مشهدی، علی و اسماعیل کشاورز، *تأملی بر مبانی فلسفی حق بر محیط زیست سالم*، پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۳۶، زمستان ۱۳۹۱، صص ۷۰-۴۷.

منابع اینترنتی

۱۱. بی‌نا، *هشدار کارشناسان محیط زیست: کرونا ویروس آخرین همه‌گیری در جهان نیست*، سایت خبری عصر ایران، ۲ فروردین ۹۹. قابل دسترس در:

Available at <<https://www.asriran.com/fa/news/719775>>

۱۲. حقیقی، هانیه، **شیوع کرونا به نفع محیط زیست یا به ضرر آن؟**، خبرگزاری سینا، ۲۳ فروردین ۹۹، قابل دسترس در:

Available at <<https://sinapress.ir/news/100727>>

۱۳. خبرگزاری ایرنا، **انسان عامل اصلی شیوع بیماری‌های ویروسی**، ۲۴ فروردین ۱۳۹۹، قابل دسترس در:

Available at <<https://www.irna.ir/news/83744101>>

۱۴. عدم اجرای طرح ترافیک و کاهش آلودگی هوا تا ۲۲ فروردین، روزنامه دنیای اقتصاد، ۱/۱۵/۹۹، قابل دسترس در:

Available at <<https://donya-e-eqtasad.com>>

۱۵. قریشی، محمد، **شیوع ویروس کرونا در محیط زیست تأثیر بلند مدت خواهد داشت**، دیجایتو، ۷ فروردین ۱۳۹۹.

۱۶. می متالز، **کره زمین پس از کرونا، روی خوش محیط زیست به عصر کرونا در دوره پسا کرونا ادامه خواهد یافت؟**، پایگاه خبری معادن و فلزات خاورمیانه، ۱/۱۸/۹۹ قابل دسترس در:

Available at <<https://www.me-metals.ir/News/NewsDetails.aspx?NID=95441>>

۱۷. یزدی، محمد، **تأثیر منفی کرونا بر محیط زیست طبیعی و انسانی**، بولتن نیوز، ۱۲ فروردین ۹۹.

قوانین و مقررات و اسناد

۱۸. اختاربه پنجم مارس ۲۰۲۰ دبیر کل سایتس خطاب به دولت چین.
۱۹. اطلاعیه ۳/۲۶/۲۰۲۰ آژانس حفاظت از محیط زیست آمریکا در مورد تعلیق حقوق محیط زیست.
۲۰. آیین‌نامه اجرایی ماده ۲ و ۳ قانون توسعه و بهینه سازی آب شرب شهری و روستایی مصوب ۱۳۹۵.
۲۱. آیین‌نامه ایمنی تصفیه خانه‌های آب و فاضلاب مصوب ۱۳۸۹.
۲۲. آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب مصوب ۱۳۷۳.
۲۳. بیانیه ۱۷ مارس ۲۰۲۰ دبیرکل سایتس.
۲۴. تصویب‌نامه ۱۳۸۸ هیأت وزیران در خصوص الگوی مصرف آب.
۲۵. توافقنامه ۲۰۱۵ پاریس.
۲۶. ضوابط و روش‌های مدیریت اجرایی پسماندهای پزشکی و پسماندهای وابسته مصوب ۸۶/۱۲/۱۹.
۲۷. قانون تشکیل شرکت‌های آب و فاضلاب مصوب ۱۳۶۹.
۲۸. قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۱.

۲۹. قانون توسعه و بهینه سازی آب شرب شهری و روستایی مصوب ۱۳۹۴.
۳۰. قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶ و آیین‌نامه اجرایی آن.
۳۱. قانون مجازات اسلامی.
۳۲. قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ و آیین‌نامه اجرایی آن.
۳۳. قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶.
۳۴. کنوانسیون ۱۹۷۰ بروکسل در مورد شکار و حمایت از پرندگان.
۳۵. کنوانسیون ۱۹۷۳ سایتس در خصوص تجارت بین‌المللی گونه‌های جانوران و گیاهان وحشی در معرض خطر انقراض.
۳۶. کنوانسیون ۱۹۷۹ استراسبورگ در مورد حمایت از حیوانات در برابر کشتار.
۳۷. کنوانسیون ۱۹۸۰ بازل در مورد پسماندها.
۳۸. کنوانسیون ۱۹۹۲ تغییرات اقلیم.
۳۹. موافقتنامه ۱۹۹۱ لندن در مورد حفاظت از خفاش‌ها.
۴۰. موافقتنامه ۱۹۹۴ لوزاکا در مورد تجارت غیرقانونی جانوران و گیاهان وحشی.

ب) منابع انگلیسی

Books

41. Hamilton, Clive, François Gemenne, and Christophe Bonneuil, eds. *The Anthropocene and the global environmental crisis: rethinking modernity in a new epoch*. Routledge, 2015.
42. Nasr, S. H, *The Encounter of Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*, G. Allen and Unwin, 1968.

Articles

43. Crist, Meehan, “What the Coronavirus Means for Climate Change”, *New York Times*, March 27, 2020.
- 44.44- Bell, Diana, Scott Robertson, and Paul R. Hunter, “Animal origins of SARS coronavirus: possible links with the international trade in small carnivores”. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences* 359.1447. 2004. 1107-1114.
45. Beitsch, Rebecca, EPA suspends enforcement of environmental laws amid coronavirus, *The HILL*, 03/26/2020. Available at:

- <<https://thehill.com/policy/energy-environment/489753-epa-suspends-enforcement-of-environmental-laws-amid-coronavirus>>
46. Bostock, Bill, **A GOP senator keeps pushing a thoroughly debunked theory that the Wuhan coronavirus is a leaked Chinese biological weapon gone wrong**, *Business Insider*, 17 Feb, 2020.
<<https://www.businessinsider.com/coronavirus-bioweapon-tom-cotton-conspiracy-theory-china-warfare-leak-2020-2>>
47. Fox, Warwick. **Deep ecology: a new philosophy of our time?**. *The ecologist* 14.5/6 1984, 194-200.
48. Fournier, Théo. **Crise du coronavirus et état d'urgence sanitaire en Italie**. 2020.p5. <<https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/66733/FOURNIER%20Blog%20Jus%20pol%20%20DEF.pdf?sequence=4>>
49. Gostin, Lawrence O., and James G. Hodge, "US emergency legal responses to novel coronavirus: balancing public health and civil liberties", *Jama*, 2020.
50. Habermas, Jürgen, "Dans Cette Crise, Il Nous Faut Agir Dans Le Savoir Explicite De Notre Non-Savoir", *Le Monde*, Publié le 10 avril 2020. Guan, Yi, et al. **Isolation and characterization of viruses related to the SARS coronavirus from animals in southern China**". *Science* 302.5643 (2003): pp 276-278.
51. Kabaka, P. I. **La gestion internationale de l'épidémie du coronavirus COVID 19 en 2020. Analyse des conséquences socio-économiques et juridiques d'une atteinte à la santé publique mondiale**, 2020. fhal-02502421. <<https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02502421/document>>
52. Isaifan, R. J. "The dramatic impact of Coronavirus outbreak on air quality: Has it saved as much as it has killed so far?" *Global Journal of Environmental Science and Management* 6.3 (2020): 275-288.
53. Lautre, Yonne, **Pollutions de l'Air Extérieur & Conséquences sur la santé: Comment la pollution nous rend plus vulnérables au coronavirus**, Reportera, 2020. Sur <<https://reporterre.net/La-pollution-nous-rend-plus-vulnerables-au-coronavirus>>
54. Malta, Monica, Anne W. Rimoin, and Steffanie A. Strathdee. **The coronavirus 2019-nCoV epidemic: Is hindsight 20/20?**. *EClinical Medicine* 20. 2020.p1.
55. Mejova, Yelena, and Kyriaki Kalimeri. "Advertisers jump on coronavirus bandwagon: Politics, news, and business" *..arXiv preprint arXiv: 2003.00923*. 2020. pp1-7.

56. Naess, A. "The basics of deep ecology". *Trumpeter*, 2005.21(1).
57. Naess, Arne. "A defense of the deep ecology movement". *Environmental Ethics* 6.3 (1984): 265-270.
58. Qiu, Yun, Xi Chen, and Wei Shi. "Impacts of Social and Economic Factors on the Transmission of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) in China". No. 494. GLO Discussion Paper, 2020. p10.
59. Qu, Guangbo, Xiangdong Li, Ligang Hu, and Guibin Jiang. "An Imperative Need for Research on the Role of Environmental Factors in Transmission of Novel Coronavirus (COVID-19)", *Environ. Sci. Technol.* 2020, 54, 7, 3730-3732 2020.
60. Ribeiro, Joana, et al. "Coronavirus: why a permanent ban on wildlife trade might not work in China". *Nature* (2020): 217-217.
61. Rust, Susanne et al, Citing coronavirus, EPA suspends enforcement of environmental laws, *Los Angeles Times* 27 March 2020.
62. Shurtleff, A. C. "Bioterrorism and emerging infectious disease-antimicrobials, therapeutics and immune-modulators. SARS coronavirus" *IDrugs: the investigational drugs journal* 7.2. 2004: 91-95.
63. Wang, Ruichen, et al. Emergence of SARS-like coronavirus poses new challenge in China". *Journal of Infection* 80.3 (2020): 350-371.
64. Zimmerman, Michael E. "Feminism, deep ecology, and environmental ethics". *Environmental Ethics* 9.1 1987.21-44.

Internet Sources

65. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES).
66. CITES Secretariat's statement in relation to COVID-19, 2020. https://www.cites.org/eng/CITES_Secretariat_statement_in_relation_to_COVID19.
67. Notification to Parties No. 2020/018 concerning China's urgent measures regarding wildlife trade regulation on 5 March 2020. <https://cites.org/sites/default/files/notif/E-Notif-2020-018.pdf>

